

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ ЯК ЗАГРОЗА СТАБІЛЬНИМ СУСПІЛЬНИМ ВІДНОСИНАМ

Шапенко Л.О.,

асистент кафедри теорії та історії держави і права

Юридичний інститут Національного авіаційного університету

Степанківська Н.А.,

студентка

Юридичний інститут Національного авіаційного університету

Авторами статті на основі аналізу існуючих точок зору щодо окремих аспектів зловживання правом розкрито основні загально-теоретичні характеристики категорії «зловживання правом», проведено дослідження поведінки суб'єкта у формі зловживання в загальноправовому контексті та визначено її сутність, запропоновано механізм кваліфікації дій суб'єкта, які мають водночас правомірну і протиправну специфіку, а також визначене місце зловживання правом в системі правової поведінки.

Ключові слова: суспільні відносини, правосвідомість громадянського суспільства, зловживання правом, норми права, неправомірні поведінка, відповідальність.

Шапенко Л.А., Степанковская Н. А. / ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЕ ПРАВОМ КАК УГРОЗА СТАБИЛЬНЫМ ОБЩЕСТВЕННЫМ ОТНОШЕНИЯМ / Юридический институт Национального авиационного университета, Украина

Авторами статьи на основании анализа существующих точек зрения по отдельным аспектам злоупотребления правом раскрыты основные общетеоретические характеристики категории «злоупотребление правом», проведено исследование поведения субъекта в форме злоупотребления в общеправовом контексте и определена его сущность, предложен механизм квалификации действий субъекта, который имеет одновременно правомерную и противоправную специфику, а также определено место злоупотребления правом в системе правового поведения.

Ключевые слова: общественные отношения, правосознание гражданского общества, злоупотребление правом, нормы права, неправомерное поведение, ответственность.

Shapenko L.A., Stepankovskaya N. A. / ABUSE OF RIGHT AS A THREAT TO STABLE SOCIAL RELATIONS / Law Institute of the National Aviation University, Ukraine

The authors based on an analysis of existing points of view on certain aspects of abuse of solved based on general theoretical characteristics of the category of «abuse of right», studies the behavior of the subject in the form of abuse in the context of common law and defined its essence, the mechanism of qualification of the subject, which are both lawful and unlawful specifics and definite place in the system of abuse of legal behavior.

Abuse of the right to be seen, on the one hand – a special kind of misconduct (other than offenses), during which the subject of legal relations realizing their rights and obligations within the established law causes harm to other entities acting in this formally justified, on the other hand – an act that contains all the elements of the legal structure of specific crimes, offenses, misdemeanors etc., and thus acts as a specific type of offense.

The question of the admissibility of the existence of the category of «abuse of right», the study of different degrees of importance and general legal evidence of abuse, their relationship and relationship skills in the mechanism revealed the essence of abuse of the law as an institution that goes to the common level, while continuing to bear in a separate specific features specific to the different legal systems and regimes, as well as to determine the place of this phenomenon validity of the legal system behavior. Established research essential common features are collectively defined legal structure that serves the sole basis of qualification acts as an entity abuse of the law.

Thus, legal abuse – a special kind of misconduct, in which the subject of legal relations, exercising their legal rights and responsibilities within the statutory intentionally (in some cases – inadvertently) causes harm to other entities acting thus formally justified.

Key words: public relations, awareness of civil society, abuse of rights, rule of law, misconduct, responsibility.

Реформування усіх сторін життя суспільства, в якому відбуваються інтенсивні якісні перетворення, пов'язані зі зміною характеру відносин суспільства і держави, зміною відношення до права та його можливостей. Одним із правових феноменів, що створює перешкоди до злагодженого функціонування правової системи, є категорія зловживання правом.

Актуальною та спірною на сьогодні залишається проблема зловживання правом, адже невизначеність цього явища у законодавстві та наявність протилежних поглядів науковців на вказану проблематику вкрай ускладнюють виявлення шляхів попередження та уникнення подібних дій у суспільстві. Зловживання правом у сучасному світі є величезною проблемою, яка ставить під загрозу існування самого права як регулятора суспільних відносин.

Питанням сутності та кваліфікації зловживання правом присвячені праці багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців, таких як: Агарков М. М., Бару М. І., Іоффе О. С., Горбась Д. В., Грібанов В. П., Зайцева С. Г., Каложний Р. А., Кірсев Р. В., Курбатов А. Я., Малєїн Н. С., Маліновський О. О., Муранов А. І., Полянський Т. Т., Покровський Й. О., Поротікова О. А., Резнікова В. В., Рясенцев В. А. та інші.

Незважаючи на те, що проблема зловживання правом досліджувалася ще з часів римського права, інститут зловживання правом є відносно новим у законодавстві Укра-

їни та недостатньо розробленим в сучасній юридичній науці, тому важливим залишається проведення аналізу існуючих точок зору щодо окремих аспектів зловживання правом та вироблення на їх основі нових загально-теоретичних характеристик давно відомим юридичним категоріям; дослідження поведінки суб'єкта у формі зловживання в загальноправовому контексті і визначення її сутності; вдосконалення механізму кваліфікації дій суб'єкта, які мають водночас правомірну і протиправну специфіку; визначення місця зловживання правом в системі правової поведінки.

Методологічну основу даної статті складають як загальнонаукові, так і спеціально-наукові методи пізнання. Зокрема, методи аналізу, синтезу, порівняння, аналогії, тлумачення, а також критичний метод, що дозволив поновому розглянути вже усталені в юриспруденції явища. При визначенні сутності зловживання правом в статті було враховано наукові дослідження з цього питання фахівців різних галузей права, положення чинного законодавства, досвід правозастосування, наукові праці з питань, які суміжно пов'язані з досліджуваною тематикою та інші науково-практичні аспекти.

Проблема зловживання правом, як і проблема кваліфікації поведінки є однією з найбільш актуальних не лише в

епоху сучасності і не тільки в нашій державі. Дані питання розглядалися ще першими римськими юристами. Незважаючи на те, що римське право не оперувало безпосередньо терміном «зловживання правом» і цей термін не був закріплений безпосередньо в його нормах, слід визнати, що своїм виникненням досліджувана правова категорія зобов'язана, перш за все, римському праву. Причому вже тоді можна було помітити досить велику різноманітність прикладів зловживань.

Як відзначають дослідники римського права, спочатку діяв принцип «*qui jure suo utitur, nemini facit iniuriam*» (з лат. «хто здійснює своє право, той не утискає прав інших») [1, с. 113]. Але існували випадки, коли здійснення особою належного їй права супроводжувалось умисним завданням шкоди правам та інтересам інших осіб, тоді з'являється поняття «зловживання правом».

Вирішення питання про допустимість існування поняття відкриває шлях до основної проблеми досліджуваної теми – сутності категорії «зловживання правом». Під сутністю зазвичай розуміють те, що є основним, тобто внутрішнім змістом. Враховуючи, що в науці не вироблено єдиних правил визначення структурних елементів сутності певного явища, то в контексті даної роботи цим «основним» є поняття або ж визначення (дефініція) та ознаки зловживання правом, які й дозволяють розкрити його внутрішній зміст.

Історично склалося так, що проблема сутності зловживання правом складається з двох взаємозалежних частин, які як відзначає Маліновський О. О. є водночас самостійними [2, с. 11]. Перша частина проблеми – це зловживання громадянами своїми суб'єктивними правами. Друга частина проблеми стосується зловживання владою, тобто тими правами і обов'язками, якими у відповідності з чинним законодавством наділені посадові особи для реалізації завдань і функцій держави. Вирішення питання про можливість застосування категорії «зловживання правом» у загальноправовому вимірі потребує різностороннього аналізу. Усі дослідники поняття «зловживання правом», прагнучи віднайти якомога точнішу дефініцію, зверталися лише до етимології слова «зловживання» (використання на зло), але забували про ще одне слово – «правом», що становить предмет зловживання. Як вбачається, таке принципове нехтування предметом зловживання у інтерпретації «зловживання правом» є однією із основних причин, що призвели до існування великої кількості різних за змістом дефініцій та унеможливили з'ясування місця цього інституту в системі права. Тому закономірно виникає уточнююче запитання. Про межі якого саме права йде мова? Оскільки «право» є категорією багатоаспектною, то й дане дослідження матиме декілька критеріїв.

По-перше, дії суб'єкта, який зловживає правом здійснюються у межах об'єктивного права, бо інакше зловживання правом можна було б розглядати лише як певний плеоназм (словесну зайвисть). В основу ж розуміння зловживання правом безперечно ставиться суб'єктивне право. Але не слід забувати, що міра поведінки та її межі встановлюються і гарантуються нормами права. Це свідчить про те, що поряд із зловживанням суб'єктивним правом, що становить змістовний аспект зловживання, відбувається зловживання об'єктивним правом (певними правовими нормами), що становить формальний аспект зловживання і тим самим збільшує суспільну небезпечність та шкідливість цього явища.

По-друге, відповідна поведінка суб'єкта здійснюється в межах правових відносин, під якими розуміють певний соціальний зв'язок, що існує на основі правових норм між учасниками, які наділені суб'єктивними правами і юридичними обов'язками. При чому в теорії права наведене розуміння правових відносин не має конкретно-галузевого забарвлення, а, отже, і публічно-правові, і приватно-правові відносини наділяються юридичним змістом

(суб'єктивними юридичними правами і обов'язками). Це означає, що суб'єктивне право належить суб'єктам як приватного, так і публічного права.

По-третє, використовуючи галузевий критерій та історичний метод, слід визнати, що інститут зловживання правом більш близький приватно-правовим галузям. Це пов'язано не лише з особливостями його еволюції (дослідження переважно цивілістами), але й наявністю великого масиву диспозитивних норм, які надають суб'єктові певну свободу у реалізації свого суб'єктивного права, що й створює передумови до зловживань.

По-четверте, відомо багато прикладів, коли певний суто галузевий інститут отримує загальноправове і, навіть, загальнонаукове значення, або коли інститут приватного права стає об'єктом дослідження у публічному праві, чи навпаки. Позитивно існує та дієче право є однорідним та цілісним явищем, а поділ його на певні частини слід розглядати через призму збалансування і взаємовпливу приватного і публічного характеру права. Крім того, не слід забувати, що коло суб'єктивних прав і юридичних обов'язків може встановлюватися в рамках однієї галузі права, а відповідальність за шкоду завдану внаслідок зловживання – іншою галуззю права. Використання спеціалізованого понятійно-категоріального апарату лише обмежить простір для проведення досліджень.

Зловживання правом вже давно вийшло за межі певної норми або галузі права, оскільки це явище пронизує все життя сучасного суспільства, починаючи від недобросовісної реклами і закінчуючи зловживанням владою. Але попри довгу історію наукових досліджень у сфері зловживання правом юридичні наука і практика досі не виробили остаточного розуміння цього антисоціального явища. При аналізі поглядів різних науковців виділяють декілька основних підходів до визначення цього поняття. Отож, зловживання правом розглядають як:

- форму здійснення права всупереч його призначенню, цілям, соціальній функції чи інтересам інших суб'єктів, за допомогою якої спричиняється шкода іншим учасникам суспільних відносин [2, с. 56];

- реалізацію наданих повноважень з порушенням встановлених законом меж, внаслідок чого спричиняється шкода іншим учасникам суспільних відносин [3];

- правомірне діяння, яке зовні спирається на суб'єктивне право і формально не суперечить об'єктивному праву, поєднане із заподіянням шкоди іншим суб'єктам права чи створенням загрози її заподіяння [4, с. 24-26; 5, с. 118; 6, с. 17];

- специфічне правопорушення, під час якого особа, здійснюючи надане їй державою право, використовує такі способи та форми його реалізації, які завдають шкоду іншим суб'єктам права, і ця шкода є набагато більшою, ніж блага, здобуті особою внаслідок такого здійснення свого права [7, с. 16];

- особливий тип правопорушення, що вчинюється вповноваженою особою при здійсненні нею належного їй права, пов'язане з використанням недозволених конкретних форм в рамках дозволеного їй загального типу поведінки [1, с. 142; 8, с. 47; 9, с. 167].

Вказані підходи акцентують увагу на тому або іншому аспекті розглядуваного поняття (призначенні права, завданій шкоді, умислі тощо) і для того, щоб запропонувати найбільш точне уявлення про зловживання правом необхідно дослідити його істотні ознаки. Першою сутнісною та загальною ознакою виступає наявність суб'єктивного права, що складає предмет зловживання, тобто те зряддя, при використанні якого настають відповідні правові наслідки (порушення інтересів інших осіб, використання права всупереч призначенню тощо). Загальновідомо, що суб'єктивне право – це міра (вид) можливої поведінки учасників правових відносин, визначена і гарантована юридично. І вже із тлумачення терміну «зловживання»

впливає, що поняття зловживання правом може бути використано лише тоді, коли уповноважений суб'єкт володіє певним суб'єктивним правом. У випадках, коли особа здійснює які-небудь дії, не засновані на суб'єктивному праві, говорити про зловживання правом неможливо.

Отже, без предмета зловживання саме зловживання неможливе. Водночас, зловживання правом нерозривно пов'язане зі здійсненням права (або виконанням обов'язку – якщо має місце зловживання обов'язками). Якщо суб'єкт ніяким чином не здійснює належне йому суб'єктивне право, тобто не вчиняє жодних дій по використанню тих можливостей, які в цьому праві закладені, то ні про яке зловживання цим правом не може бути й мови. Якщо суб'єкт не виконує або неналежно виконує свої обов'язки мова може йти про правопорушення, але не про зловживання.

Законодавство визначає межі реалізації предмета зловживання по-різному. Це можуть бути межі, які визначаються способом чи засобом реалізації, часові, суб'єктні чи територіальні межі тощо. Саме з цими межами багато вчених пов'язують зловживання правом. Але ніхто з них так і не наводить прикладу зловживання, який би ґрунтувався на тому, що суб'єкт діє поза запропонованими межами. І такий приклад віднайти неможливо, оскільки всіляке порушення зазначених меж є звичайним порушенням закону, за яке настає передбачена законом відповідальність. Отже, другою істотною загальною ознакою зловживань є здійснення законного суб'єктивного права чи використання юридичного обов'язку в межах, передбачених законом.

Враховуючи такі особливості зловживань можна констатувати, що порушення меж призначення суб'єктивного права і юридичного обов'язку при їх реалізації можна виявити лише за фактичними результатами діяння, тобто за ознакою заподіяння «зла». Адже в буквальному розумінні зловживання правом означає спричинення зла за допомогою права, або іншими словами – використання права на зло [10, с. 41]. Нормативного визначення «зла» в даний час не існує, що свідчить про необхідність здійснення змістовної конкретизації цього поняття та тлумачення категорії «зла» з метою визначення об'єкту, якому воно заподіюється.

Питання про те, чи можливо використати право заради зла, вже не є дискусійним, оскільки такі випадки підтверджуються як теоретично, так і практично (в тому числі у формі зловживання). Водночас, особа, що реалізує свої лихі задуми, може і не досягнути поставленої мети. В такому випадку зловживання буде відсутнє у зв'язку з тим, що юридична відповідальність не може наставати лише за певні «злі» наміри чи прагнення. Таким чином, поряд із суспільною небезпечністю (шкідливістю) зловживання у формі заподіяння шкоди (збитків) при інтерпретації слів «використання на зло» обов'язковою ознакою виступає також наявність вини.

Вчені наголошують, що при зловживанні має місце порушення правових принципів, які покликані спрямовувати поведінку суб'єкта в межах певного призначення наданих йому можливостей [2, с. 59-63; 11, с. 18]. Законодавство, яке наскрізь пронизане правовими принципами (в т. ч. і принципом недопустимості зловживання правом), містить норми, які встановлюють загальні юридичні обов'язки (наприклад, ст.ст. 13 і 23 Конституції України, ст. 13 ЦК України тощо). Отже, законодавство забороняє користуватися наданими правами і обов'язками на шкоду правам і свободам інших осіб. Тому саме невиконання даного обов'язку у процесі реалізації предмета зловживання слід розглядати як зловживання правом. Це означає, що протиправною слід вважати не лише поведінку, яка порушує конкретні норми права, але і поведінку, яка суперечить правовим принципам даної правової системи, галузі або інституту права.

Як обов'язкову ознаку зловживання правом у науці виділяють також реалізацію предмета зловживання всупе-

реч його призначенню. Реалізація предмета зловживання дійсно здійснюється у певний спосіб, з використанням певних засобів тощо, але в кінцевому рахунку переслідує досягнення дозволеної законом мети. Таким чином зміст предмета зловживання пронизаний його призначенням.

Досі недостатньо дослідженими залишаються низка питань, серед яких і питання про місце зловживань в системі правової поведінки. Як би не прагнули дослідники цього питання віднайти єдину правильну і однозначну відповідь, все ж нікому так і не вдалося створити правильне та більш-менш точне уявлення про зловживання як вид правової поведінки. Одні вчені називали зловживання видом правомірної поведінки, інші – правопорушенням; самостійним видом правової поведінки; видом неправової поведінки. До вирішення цього питання необхідно підходити комплексно, оскільки категорія зловживання перебуває на межі морального та антиморального, правового та неправового, у праві ж вона використовується різними галузями з різними прийомами правового регулювання.

Враховуючи те, що обов'язковими ознаками зловживань незалежно від їх галузевого забарвлення виступає заподіяння шкоди та порушення (як мінімум) загальноправових чи галузевих принципів, необхідно говорити про зловживання лише в системі неправомірної поведінки. В той же час під неправомірною поведінкою зазвичай розуміють правопорушення, що характеризуються наявністю визначеного законодавством певного складу.

Отже, зловживання правами (обов'язками) слід розглядати, з одного боку, як особливий вид неправомірної поведінки (відмінний від правопорушення), під час якої суб'єкт правових відносин (зловживач), реалізуючи свої законні права та обов'язки в межах встановлених законом, заподіює шкоду іншим суб'єктам, діючи при цьому формально правомірно, з іншого боку, – діяння, яке містить усі елементи юридичного складу конкретних злочинів, деліктів, проступків тощо, а значить виступає конкретним видом правопорушення.

Вирішення питання про допустимість існування категорії «зловживання правом», дослідження різних за значимістю та ступенем загальності юридичних ознак зловживань, їх співвідношення та взаємозв'язок в механізмі кваліфікації дозволили встановити сутність зловживання правом як інституту, що виходить на загальноправовий рівень, продовжуючи нести у собі окремі специфічні особливості, характерні для різних правових систем та режимів, а також визначити місце цього унікального явища юридичної дійсності в системі правової поведінки.

Встановлені дослідженням сутнісні загальні ознаки становлять в сукупності визначений юридичний склад, що виступає єдиною підставою кваліфікації діяння суб'єкта права як зловживання правом. Таким чином, юридичне зловживання – це особливий вид неправомірної поведінки, під час якої суб'єкт правових відносин (зловживач), реалізуючи свої законні права та обов'язки в межах встановлених законом, умисно (в окремих випадках – необережно) заподіює шкоду іншим суб'єктам, діючи при цьому формально правомірно.

Водночас, кваліфікувати зловживання правом можливо лише враховуючи зміст результатів поведінки суб'єкта (наявність негативних наслідків) та мету і умисел його діянь (внутрішня спрямованість на досягнення негативних наслідків). Таким чином, у вузькому розумінні, зловживання правом виступає реалізацією суб'єктом свого суб'єктивного інтересу із негативним змістом. Такий механізм кваліфікації має універсальний (загальноправовий) характер і може бути взятий за основу при розробці нових складів правопорушень, а також при оцінці правових діянь як у сфері приватноправового так і у сфері публічно-правового регулювання. Окремі складові цього механізму можуть підлягати деталізації у зв'язку із наявністю конкретної правової фабули.

ЛІТЕРАТУРА

1. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М. : Статут, 2009. – 353 с.
2. Малиновский А. А. Злоупотребление правом / А. А. Малиновский. – М. : МЗ-Пресс, 2002. – 128 с.
3. Вдовичен О. Поняття зловживанням правом / О. Вдовичен // Право і суспільство. – 2008. – № 4 [Електронний ресурс].– Режим доступу : <http://www.jurcompany.kiev.ua/ru/vdovichen-oleg-aleksandrovich/ponyattya-zlovzhivannya-pravom.html>
4. Резнікова В. В. Зловживання правом : поняття та ознаки / В. В. Резнікова // Університетські наукові записки. – 2013. – № 1(45). – С. 23–35.
5. Бару М. И. О ст. 1 Гражданского кодекса / М. И. Бару. // Советское государство и право. – 1958. – № 12. – С. 117–120.
6. Зайцева С. Г. Злоупотребление правом. К вопросу о пределах осуществления права / С. Г. Зайцева // Юрист. – 2012. – № 7. – С. 16–18.
7. Полянський Т. Зловживання правом як специфічне правопорушення / Т. Полянський // Vivat iustitia. – 2006. – Вип. 5. – С. 15–19.
8. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав / В. П. Грибанов. – М. : Статут, 2001. – 411 с.
9. Поротикова О. А. Проблема злоупотребления субъективным гражданским правом : 2-е изд. / О. А. Поротикова. – М., 2013. – 277 с.
10. Кіреєв Р. Негативні наслідки зловживання правом на захист підозрюваним, обвинуваченим / Р. Кіреєв // Закон и жизнь. – 2013. – № 7. – С. 40–43.
11. Васильев Ю. С. Взаимодействие права и морали / Ю. С. Васильев // Советское государство и право. – 1966. – № 11. – С. 16–21.